

Liturgische bewegingen II: Personen en patronen

Het tweede Landelijk Liturgiewetenschappelijk Onderzoekprogramma, 2001-2005*

P.G.J. Post (samenstelling)

In 1995 ging vanuit het Interuniversitair Liturgisch Instituut een landelijk onderzoekprogramma van start dat in 2000 werd afgesloten.¹ De afsluitende bundel, 'Christian Feast and Festival', zal volgens planning eind 2001 verschijnen.² Het tweede, nieuwe, landelijke onderzoekprogramma sluit bij dit programma aan qua algemene inzet op liturgische bewegingen in verleden en heden. Het kent evenwel een andere thematisering: 'Personen en patronen'.

In dit artikel wordt het nieuwe programma, dat een podium of platform wil zijn voor lopend en gepland liturgiewetenschappelijk onderzoek in het Nederlandstalige cultuurgebied, gepresenteerd. Eerst wordt de plaats van het programma nader bepaald door het kader van het Liturgisch Instituut en de positie van het Nederlandse liturgiewetenschappelijk onderzoek te schetsen (§ 1). Vervolgens wordt het programma nader omschreven door in te gaan op de bepalende elementen van 'liturgische bewegingen' en de thematisering van 'personen en patronen' (§ 2). In het derde en tevens laatste deel worden de deelnemende projecten via titel en korte karakteristiek in samenhang voorgesteld (§ 3). Voor een meer gedetailleerde programma- en projectenomschrijving wordt naar de programmatekst verwezen.³

* Deze bijdrage is gebaseerd op de conceptversie van het nieuwe onderzoekprogramma. Het traject van formele goedkeuring en daarmee vaststelling door de betrokken instellingen was bij het ter perse gaan van deze bijdrage nog niet afgerond.

¹ Zie P. POST: Liturgische bewegingen en feestcultuur, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 12 (1996) 21-55; P. POST: Liturgische Bewegungen und Festkultur. Ein landesweites liturgiewissenschaftliches Forschungsprogramm in den Niederlanden, in *Liturgisches Jahrbuch* 48 (1998) 96-113. Zie voorts P. POST: De synthese in de huidige liturgiewetenschap, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 14 (1998) 113-140.

² P. P. POST et al (eds.): *Christian feast and festival: the dynamics of Western liturgy and culture* (= Liturgia condenda) (Leuven 2001).

³ De programmatekst is verkrijgbaar bij de coördinator van het interuniversitair Liturgisch Instituut, per adres: Liturgisch Instituut: Theologische Faculteit Tilburg, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg, tel. 013-4662056, e-mail: H.G.E.Rose@kub.nl.

1. Plaatsbepaling: liturgiewetenschap in Nederland

1.1. Disciplinaire profilering en positionering van de liturgiewetenschappelijke discipline in Nederland

Binnen het theologisch en godsdienstwetenschappelijk curriculum kan de disciplinaire eigenheid der liturgiewetenschap omschreven worden via een zogenaemde 'vierslag': vier elementen maken sámen de onvervangbare disciplinaire eigenheid en zelfstandigheid van deze theologische *disciplina principalis* uit.

Het betreft allereerst het object van onderzoek. Dit is de christelijke eredienst in verleden, heden en toekomst in de ruimste zin van het woord. Hiertoe worden alle rituelen gerekend die men binnen de christelijke kerken en confessies aantreft en waarin op de een of andere wijze het geloof van die gemeenschappen tot uiting komt.

Sinds het ontstaan van het vakgebied hebben zich de volgende onderzoeksterreinen ontwikkeld: de antropologische dimensies van de liturgie, de *artes* in relatie tot de liturgie, de geschiedenis van de liturgie, de theologie van de liturgie inclusief sacramententheologie, en thema's uit de actuele liturgische praktijk. Deze canon van domeinen staat in principe voortdurend open en laat zich verrijken door nieuwe inzichten en ontwikkelingen.

Dit thematische element is vervolgens verbonden met methoden en vraagstelling van onderzoek. Hier groeide het besef dat aan het liturgiewetenschappelijk object alleen recht kan worden gedaan wanneer grensverkeer wordt aangegaan met (sub)disciplines als de sociale wetenschappen, de cultuurgeschiedenis, de kunstgeschiedenis, de musicologie, de archeologie, de linguïstiek, theaterwetenschappen, de semiotiek, antropologie, (Europese) etnologie en godsdienstwetenschap. De laatste tijd kan er ten aanzien van dit grensverkeer met name gewezen worden op het multidisciplinaire platform van de zogenaemde *ritual studies*.⁴ Aldus leeft de liturgiewetenschap bij de gratie van methodenpluraliteit

⁴ Vgl. voor *ritual studies*: C. BELL: *Ritual. Perspectives and dimensions* (Oxford/New York 1997); R. GRIMES: *Ritual criticism* (Columbia SC 1990); R. GRIMES: *Deeply into the bone. Re-inventing rites of passage* (Berkeley/Los Angeles/London 2000); N. MITCHELL: *Liturgy and the social sciences* (Collegeville 1999); R. RAPPAPORT: *Ritual and religion in the making of humanity* (= Cambridge Studies in Social and Cultural Anthropology 110) (Cambridge 1999); A. SCHILSON: Das neue Religiöse und der Gottesdienst. Liturgie vor einer neuen Herausforderung?, in *Liturgisches Jahrbuch* 46,2 (1996) 94-109; A. SCHILSON: Den Gottesdienst fernsehgerecht inszenieren? Die Verantwortung der Liturgie angesichts des 'Medienreligiösen', in *Stimmen der Zeit* 8 (1996) 534-546; A. SCHILSON: Musicals als Kult. Neue Verpackung religiöser Symbolik?, in *Liturgisches Jahrbuch* 48,3 (1998) 143-167; M.D. STRINGER: *On the perception of worship. The ethnography of worship in four Christian congregations in Manchester* (Birmingham 1999); zie ook E. SCHILLEBEECKX: Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten: ritualisering van religieuze momenten in het alledaagse leven, in *Tijdschrift voor theologie* 40,2 (2000) 164-187. Zie nu samenvattend en actueel: P. POST: Personen en patronen. Literatuurbericht liturgiewetenschap, in *Praktische theologie* 28 (2001) 86-110.

en wordt er – op een zelfstandige manier – gebruik gemaakt van de methoden die binnen deze (sub)disciplines worden gehanteerd.

Als derde element van de vierslag kent de bestudering van christelijke rituelen een specifieke optiek of doelstelling. Genoemd kunnen hier worden: (1) Vergroting van het inzicht in het fenomeen van de christelijke eredienst dat gesitueerd moet worden in het spanningsveld van traditie en (post)moderniteit, continuïteit en verandering, cultus en cultuur, aanbod en receptie. (2) De ontwikkeling van criteria voor een verantwoorde theologie van de liturgie. Enerzijds wil deze bijdragen aan een theologische bezinning op de eredienst. Anderzijds is de liturgie een onvervangbare *locus theologicus* en als zodanig is zij een belangrijke bijdrage voor de systematische theologie. (3) De verbetering van de actuele liturgische praktijk.

Tot slot is er als vierde element de vaktraditie en plaats van de liturgiewetenschap binnen de theologieopleiding. Zowel nationaal als internationaal kan worden gewezen op de reeks van eigen instituties, vaktijdschriften, handboeken, congressen, onderzoeks-, opleidings- en onderwijscurricula etc.

De liturgiewetenschap vervult binnen de theologische faculteiten en universiteiten een belangrijke functie. (1) De bestudering van christelijke rituelen verschaft immers op een heel bijzondere wijze inzicht in het geloof en de geloofsbeleving van christelijke gemeenschappen. Zo wordt algemeen en in toenemende mate erkend dat rituelen een belangrijke sleutel vormen voor de studie van cultuur in zijn verschillende religieuze en sociale dimensies. (2) Door veel theologen wordt de liturgie beschouwd als een (onvervangbare) *locus theologicus*. (3) Inzicht in en bekendheid met de verschillende liturgische tradities is van eminent belang voor theologiestudenten die zich voorbereiden op een kerkelijk ambt.

1.2. Actualiteit

In 1992 ging in Tilburg het Liturgisch Instituut van start.⁵ Doelstelling van het instituut is het coördineren, stimuleren en verder uitbouwen van liturgiewetenschappelijk onderzoek in Nederland. Dankzij de structuur van een instituut kan het vakgebied ook duidelijker worden gepresenteerd aan andere wetenschappers dan strikt-liturgisten. Hier is de noodzakelijke zichtbaarheid van het vak in het geding. Afhankelijk van het gekozen thema en van de gevolgde methode kunnen niet-liturgisten worden uitgenodigd deel te nemen aan projecten van het instituut.

Er zijn op het ogenblik vele signalen die wijzen op de noodzaak en actualiteit van die coördinerende, profilerende en stimulerende taakstelling. In Europa constateren velen dat de liturgiewetenschap onder druk is komen te staan.

⁵ In 1996 verwierf het instituut de status van Interuniversitair Instituut en wordt het gedragen door de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht, de Theologische Faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Theologische Faculteit Tilburg. De laatste instelling is tevens penvoerder en vestigingsplaats.

Vooral allerlei ontwikkelingen in de academisch-universitaire wereld in het algemeen en het theologisch en godsdienstwetenschappelijk bedrijf in het bijzonder lijken op tal van plaatsen ten koste te gaan van de liturgiewetenschap. In het Duitse taalgebied kan een duidelijke tendentie tot marginalisering van het vak worden gesignaleerd. Daar verdwijnen leerstoelen of worden lager gewaardeerd. Inmiddels laat men op verschillende fronten ook tegengeluiden horen waarbij wordt aangesloten bij een al langer lopend internationaal debat over profiel en statuut van de liturgiewetenschap als theologische discipline. Gezocht wordt naar de precieze achtergronden van de genoemde marginalisering en vergruizing van het vak en naar wegen voor een passend tegenoffensief. In dat verband wordt wel gewezen op het feit dat buitenstaanders het vak vaak en graag zien als een ‘conciliewetenschap’ waarvan opkomst, bloei en status als theologische subdiscipline nauw was verbonden met de impuls tot liturgievernieuwing van het Tweede Vaticaanse Concilie. Er zou hier sprake zijn van een sterk periode- en contextgebonden en vooral ook taakgerichte (vgl. herschrijven van het liturgisch repertoire) impuls. Dit is evenwel een uiterst vertekend beeld, zowel van de liturgievernieuwing van de vorige eeuw als van taak en profiel van de liturgiewetenschap. Hier tegenover zou men met recht kunnen opereren dat de huidige context van moderniteit, postmoderniteit en ongekende complexe dynamiek van ritueel, liturgie en cultuur misschien een nog wel grotere prikkel betekent of zou moeten betekenen!

Het is hier niet de plaats om uitgebreid op diagnoses in te gaan⁶; wel passen enkele nuancerende notities over de specifiek Nederlandse situatie. In Nederland werd al eerder dezelfde druk gevoeld als nu in Duitsland wordt ervaren. In ons land waren al langer en eerder tekenen van marginalisering en vergruizing te zien, vooral ook weer in het kader van organisatorische ontwikkelingen op het terrein van onderwijs en onderzoek. Dat vormde een van de belangrijkste redenen tot de oprichting van het interuniversitair Liturgisch Instituut te Tilburg.

Toch zijn er ook positieve signalen te melden. Landelijk gezien is de samenwerking nog nooit zó hecht geweest, jonge onderzoekers treden aan, vooral ook methodisch blijft het vak zich vernieuwen, en ook internationaal profileert de Nederlandse liturgiewetenschap zich meer en meer, niet in de laatste plaats door internationale publicatiereeksen. Vooral op het gebied van bepaalde deelterreinen (zoals liturgiewetenschap en *ritual studies*, antropologische benadering, liturgiegeschiedenis, liturgie en *artes*, semiotiek) profileert de Nederlandse liturgiewetenschap zich. Ook zijn er tal van synthetiserende werken verschenen of op komst.⁷ Bovendien dient opgemerkt te worden dat de druk op het vakge-

⁶ Zie voor een algemeen beeld het recente literatuurbericht liturgiewetenschap: POST: Personen en patronen (zie onze noot 4).

⁷ Vgl. P. OSKAMP & N. SCHUMAN (red.): *De weg van de liturgie* (Zoetermeer 1998); G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed. Een kritische bezinning over de plaats en de gestalte van het christelijk ritueel in onze cultuur* (Baarn 1999); M. BARNARD & P. POST (red.): *Ritueel bestek. Antropologische kernwoorden van de liturgie* (Zoetermeer 2001).

bied, zowel in Nederland als in Duitsland, vooral gevoeld wordt aan rooms-katholieke zijde, terwijl aan reformatorische kant juist sprake lijkt te zijn van een groeiende belangstelling voor de discipline. Zo trad er inmiddels aan protestantse kant een nieuwe hoogleraar aan.⁸ Ook verdient vermelding dat er een bijzonder hoogleraar liturgische muziek is aangesteld aan de Theologische Faculteit Tilburg.⁹

2. Het onderzoekprogramma: algemeen

2.1. Uitgangspunten

Een van de wegen om de bovengenoemde coördinatie, stimulering en profilering van het Nederlandse liturgiewetenschappelijke onderzoek gestalte te geven is het initiatief tot een landelijk onderzoekprogramma. Belangrijk uitgangspunt hierbij was en is dat het programma op uitnodigende wijze vakprofielerend is: via het Landelijke Onderzoekprogramma behoudt en krijgt het in menig opzicht opgedeelde en vergruisde vak liturgiewetenschap in Nederland identiteit, een gezicht; er is dus sprake van een platform- of podiumprogramma. Het programma omvat projecten die ook elders een rol spelen in andere verbanden van instituten, scholen, netwerken en programma's en dergelijke. Doordat deze projecten daarnaast ook op het podium van dit liturgiewetenschappelijke programma worden gebracht, wordt het multidisciplinaire, open en brede karakter van het vak liturgiewetenschap in Nederland veilig gesteld en uitgebouwd. Ook streeft het programma nadrukkelijk internationalisering na en is het open en interconfessioneel van aard.

2.2. Korte omschrijving: inzet, benaderingen, perspectieven, trends en thema's

Alvorens de afzonderlijke elementen van het programma 'Liturgische bewegingen II: Personen en patronen' nader uit te werken passen enige algemene notities over aard en opzet van het programma.

Inzet en thema

Onder de noemer 'Liturgische bewegingen' kent het Landelijke Onderzoekprogramma Liturgiewetenschap als algemene inzet: veranderingsprocessen met betrekking tot christelijke rituelen in context. In een reeks van projecten wordt het proces van rituele verandering in onderscheiden culturele contexten bezien, en dat in verleden en heden. In algemene zin vormt dit element de inzet van alle deelnemende projecten.

⁸ M. BARNARD: *Liturgiek als wetenschap van christelijke riten en symbolen* (Amsterdam 2000).

⁹ A. VERNOOIJ: *Muziek als liturgisch teken* (= Liturgie in perspectief 10) (Baarn 1998).

Deze algemene dragende parameter van liturgische beweging in het voortduurende samenspel van cultus en cultuur wordt vervolgens, meer toegesneden, uitgewerkt via een gemeenschappelijk thema: Personen en patronen.

Onderzoeklijnen

Aansluitend op het zojuist geschetste vakprofiel wordt in het programma nagestreefd om zoveel als mogelijk is, de verschillende onderzoeklijnen en benaderingswijzen een plaats te geven. Meer *in concreto* zullen in het programma aan de orde komen:

- (a) Antropologie van de liturgie, waar projecten zich richten op rituelen in verandering en waar onder meer aandacht besteed zal worden aan: de vorm en de structuur van rituelen; hun functies en betekenissen; het element van herhaling dat kenmerkend is voor rituelen; de wijze waarop rituelen zich, ondanks hun herhalingskarakter, ontwikkelen in wisselwerking met veranderende contexten; de ervaring van ruimte en tijd in rituelen; het gebruik van de taal en van niet-verbale uitingsvormen; de relatie tussen rituelen en artistieke vormen. Ook belangrijke thema's als traditie, zich verplaatsende zones van sacraliteit en rituele experts komen hier aan de orde.
- (b) Liturgie en *artes*, waar onderzoek naar de relatie tussen liturgische bewegingen en verschillende kunstvormen een plaats vinden. In het programma zijn dit met name de muziek ten dienste van de liturgie, de kerkbouw en kerkinrichting en de iconografie.
- (c) Geschiedenis van de liturgie. De aandacht gaat uit naar de veranderingen die de christelijke rituelen in onderscheiden perioden uit de (kerk)geschiedenis hebben ondergaan en naar de maatschappelijke, culturele en religieuze factoren die bij deze veranderingen een rol hebben gespeeld.
- (d) Theologie van de liturgie, waar theologisch op 'liturgie in beweging' wordt gereflecteerd. Doel is vooral om te komen tot een vernieuwing van de theologie van de liturgie. Aanzetten tot vernieuwing worden gezocht vanuit een theologische reflectie op de relatie tussen de antropologie van de liturgie en de theologie van de liturgie, vanuit de semiotiek, vanuit een vernieuwde visie op de sacramententheologie en de liturgiegeschiedenis en vanuit een scherper inzicht in de hedendaagse liturgische praktijk.
- (e) Hedendaagse liturgische praktijk; deze onderzoeklijn beoogt instrumenten te ontwikkelen en toe te passen voor zowel kwalitatief als kwantitatief onderzoek naar de liturgie in haar actuele en toekomstige voltrekking. De thematiek van het onderzoek omvat in principe de totale omvang van het liturgische gebeuren: de voorbereiding, de uitvoering en de nawerking van de rituelen.

Een apart onderzoeksaccent dat ook internationaal steeds nadrukkelijker op de agenda komt is dat van de *ars celebrandi* en een adequate liturgische vorming. Bij het ontwikkelen van modellen op dit terrein zal op het snijvlak van theorie en praktijk de liturgiewetenschap present dienen te zijn.

Algemene onderzoeksperspectieven

Als belangrijke algemene onderzoeksperspectieven binnen het programma kunnen achtereenvolgens worden genoemd:

(a) Het primaat van de ritueel-liturgische benadering

Het betreft hier het belangrijke onderscheid tussen primaire en secundaire loci, oftewel het belangrijke inzicht dat integrale liturgische bronnen niet alle van dezelfde aard en orde zijn. Primaire of directe loci betreffen het primaire spreken over God in de praxis van christelijke geloofsgemeenschappen. Dat kan zowel de praktijk van waarachtig christelijk leven zijn als de praktijk van het christelijk ritueel handelen. Primaire bronnen omvatten dus in brede zin de expressie met betrekking tot God in woord, handelen, vieren, leven. Secundaire of indirecte loci spreken over God in tweede instantie. Het betreft hier bijvoorbeeld uitspraken van theologen, leergezag etc. Hier gaat het dus om het reflexieve spreken waaronder met name de wetenschappelijke reflectie valt in liturgiewetenschap, systematische theologie en catechese. Van belang is nu het inzicht van de onvervangbaarheid van de primaire ritueel-liturgische bronnen en het voortdurende samenspel van beide loci. Het is met name dit inzicht van ritueel en liturgie als onvervangbare theologische bron, van ritueel-liturgisch handelen als insteek voor theologische reflectie, dat voortdurend onder brede theologische aandacht gebracht moet blijven worden. Met dit aandachtspunt sluit het programma tevens aan bij de preambule van het primaat van de rituele benadering. In programma en projecten geldt als uitgangspunt dat vooral via rituele repertoires slagvaardig en diep kan worden doorgedrongen tot culturele processen. Rituelen worden daarbij beschouwd als exponenten van zingevingspraxis, waardoor zowel patronen als personen in het spel zijn.

Een belangrijk voordeel van deze 'rituele insteek' is voor het programma dat de dichotomie van *actor* en structuur overwonnen wordt. Het gaat om moderne zingevingpraxis waarbij actoren zowel aan religieuze als aan sociale en culturele structuren de repertoires ontlene waarmee zij (mede) betekenis geven aan hun werkelijkheid. Ritualiteit is in die praxis een basaal kenmerkend element en wordt dan ook als primaire en onvervangbare in- en toegang gekozen. Via ritueel-liturgisch handelen wordt het structuurperspectief en het actorperspectief overstegen en gecombineerd. Voortdurend is er immers de dialectiek tussen de mechanistische benadering die structuren het handelen van mensen laat bepalen en de subjectivistische benadering die actoren de structuren laat bepalen. Aldus worden persoon en patroon verbonden.

(b) Benoeming/toe-eigening

De ritueel-liturgische bron kent voorts, met name bij een thematisering via personen en patronen, een gelaagdheid die het zoekontwerp zowel nuanceert als compliceert. Steeds vaker worden namelijk rituele repertoires gezien in de

context van benoemings- en toe-eigeningsprocessen.¹⁰ Dit via Chartier¹¹ op De Certeau¹² terug te voeren onderzoeksperspectief relativeert het vaak in het onderzoek dominerende perspectief van ‘benoeming’ (dat wil zeggen: hoe van buitenaf cultuur en cultuurelementen worden benoemd) en richt zich ook op de specifieke manier van omgaan met cultuur die in de groep of gemeenschap zelf ligt ingebed (toe-eigening). Het onderzoeksaccent wordt nu wezenlijk verplaatst: van top-down naar bottom-up waarbij de gemeenschap de centrale locus is waar cultuur vorm krijgt. In plaats van een eenzijdig accent op de benoeming door bijvoorbeeld wetenschap en (kerkelijke) overheden is het accent verlegd naar het brede proces van productie, distributie en consumptie van cultuur, van voorgeschreven orde naar geleefde, gevierde praktijk. Deze verschuiving van aandacht in het onderzoek is anders en meer dan aandacht voor de receptiezijde. Dit nieuwe onderzoeksperspectief betekent bijvoorbeeld dat een heiligenfeest niet alleen gezien wordt als ritueel aanbod, of wordt benoemd via (kerkelijke) richtlijnen en instructies, maar vooral ook als betekenisdrager in een proces van zingeving en betekenisverlening waarmee groepen of individuen aangereikt liturgisch repertoire beleven en invullen.

(c) Interferentie

De term ‘interferentie’ wordt gebruikt om bewegingen in het liturgiewetenschappelijke onderzoeksmodel aan te geven.¹³ Het gaat dan om wederzijdse beïnvloeding, ontlening, inwerking van de verschillende onderzoeksfasen en – perspectieven aan te geven en dan vooral de dynamiek en het over-en-weer van de beweging. In het liturgiewetenschappelijke onderzoeksmodel betreft het in algemene zin achtereenvolgens de wisselwerking (1) van ritueel en liturgie en antropologische en culturele context (de dynamiek van cultus en cultuur), (2) van primaire of directe (feitelijke ritueel-liturgische praxis) en secundaire of indirecte bronnen (meer reflexieve, benoemende bronnen), (3) van benoeming en toe-eigening, (4) van heden, verleden en toekomst.

(d) Sacraliteittendenties

Behalve voor het voortdurend specifiek desacraliserende of referentiële profiel van christelijke heiligheid (heiligheid, van plaats, zaak, persoon, tijd en handelen wordt principieel gericht op, verbonden met God als de heilige. Heiligheid bestaat alleen dan wanneer de persoon – hier de gelovige christen – in ritueel handelen daarop is gericht), heeft men nu ook in toenemende mate oog voor

¹⁰ Samenvattend en programmatisch: W. FRIJHOFF: Toeëigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving, in *Trajecta* 6,2 (1997) 99-118.

¹¹ R. CHARTIER: *Cultural history between practices and representations* (Cambridge 1988).

¹² M. DE CERTEAU: *The practice of everyday life* (Berkeley/Los Angeles/London 1984).

¹³ P. POST: Interference and intuition. On the characteristic nature of research design in liturgical studies, in *Questions liturgiques / Studies in liturgy* 81(2000) 48-65.

een algemene antropologische, culturele 'persistance du sacré'.¹⁴ Steeds, ook in onze zogenoemde 'onttoverde' cultuur, is er de referentie aan krachten en machten, perspectieven en dimensies die ons overstijgen: de referentie aan het sacraal-transcendente waarmee afstand wordt genomen van de banaliteit van het alledaagse. In dit verband wordt wel gesproken van het 'sacraal milieu' dat weer tot uitdrukking komt via en dus slagvaardig benaderd kan worden in en door rituelen. Vooral de rituelen van alledag, nieuw opkomende of onzichtbare diffuse rituelen, komen hierbij in beeld.

Velen wijzen er nu op dat juist in de hedendaagse tijd tendenties rond sacraliteit uiterst complex en dynamisch zijn. Het peilen en proeven van dit sacraal milieu is een moeizame maar onontbeerlijke opgave om zicht te krijgen op moderne christelijke ritualiteit en sacramentaliteit en het project van liturgische inculturatie.

(e) Liturgische inculturatie

Met dit laatste fundamentele, basale perspectief van de liturgische inculturatie krijgt in wezen elk liturgiewetenschap onderzoek een bepaalde inrichting.¹⁵ Van belang is de dynamiek van de liturgische inculturatie te benadrukken. Vanuit christelijk liturgisch perspectief gaat het steeds om een dubbele beweging: het betreft de nieuwe vormgeving van christelijk geloven, leven en vieren vanuit de eigen omringende ritualiteit en cultuur enerzijds, maar ook de transformatie van de eigen ritualiteit en cultuur vanuit het evangelie anderzijds. In dit verband wordt ook wel gesproken van het zoeken naar vormen van 'adequaat' ritueel.

Trends en thema's

Behalve de zojuist opgesomde algemene perspectieven, zijn er enkele meer actuele ontwikkelingen in de vakbeoefening aan te wijzen die eveneens het onderzoekprogramma raken en dan vooral in zijn thematisering van 'Personen en patronen'.

- (a) Een interessant podium voor de liturgiewetenschap bieden inmiddels in toenemende mate de genoemde *ritual studies*. Het nader verkennen van dit podium, het deelnemen aan met name het gesprek over theorie en methode

¹⁴ R. ENGLERT: Les valeurs sacrées des hommes et les signes sacrés de L'Église, in *Lumen vitae. Revue internationale de catéchèse et de pastorale* 54,4 (1999) 404-422.

¹⁵ G. LUKKEN: Inculturatie van de liturgie. Theorie en praktijk, in J. LAMBERTS (red.): *Liturgie en inculturatie* (= Nikè-reeks 37) (Leuven/Amersfoort 1996) 15-56 = Inculturation de la liturgie. Théorie et pratique, in *Questions liturgiques / Studies in liturgy* 77 (1996) 1-39; G. LUKKEN: Liturgiewetenschappelijk onderzoek in culturele context. Methodische verhelderingen en vragen, in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 13 (1997) 135-148; G. LUKKEN: *Rituelen in overvloed*, 122-143; S.A. STAUFFER: Worship and culture: a select bibliography, in *Studia Liturgica* 27 (1997) 102-128; H. BAUERNFEIND: *Inkulturation der Liturgie in unsere Gesellschaft: eine Kriteriensuche, aufgezeigt an den Zeitzeichen Kirche heute, Esoterik/New Age und modernes Menschsein* (= Studien zur Theologie und Praxis der Seelsorge 34) (Würzburg 1998).

van de ritenstudie en vooral het verkennen van wegen tot creatieve integratie van benaderingen en resultaten in de eigen liturgiewetenschappelijke vakbeoefening is een uitdaging die mede gestalte geeft aan dit programma.

- (b) In het programma wordt (zie onder meer) het accent verlegd van ritueel en liturgie op de as van het jaar naar dat op de as van het menselijk leven. Rites de passage vormen een belangrijk thema, waarmee wordt aangesloten bij een breed waarneembare trend in tal van wetenschappen in algemene zin en binnen de *ritual studies* in het bijzonder.¹⁶
- (c) Liturgie en *artes* vormen een blijvend aandachtsgebied.
- (d) Betrekkelijk nieuw en actueel is het thema van de (voortgezette) liturgische vorming. Hier gaat de aandacht met name uit naar de ritueel-praktische dimensies, competenties en kwaliteiten. Naar onderzoek vertaald gaat het hier om de ontwikkeling van modellen voor een degelijke vorming inzake de *ars celebrandi*. Er ligt een grote uitdaging om hier vanuit de liturgiewetenschappelijke expertise onderbouwend, evaluerend en richtinggevend aanwezig te zijn.¹⁷
- (e) Een onmiskenbare trend is al enige tijd de behoefte aan synthese. In ons taalgebied wordt gewerkt aan handboeken, overzichten, bestekken en bundeling van verspreide deelstudies.¹⁸ Via dit programma wordt deze lijn doorgezet en ondersteund.
- (f) Eveneens al eerder ingezet en in het nieuwe programma voortgezet is er het spoor van casusgerichte peilingen die algemeen benoemde en vermoede ritueel-liturgische tendenties verkennen, analyseren en evalueren. Het gaat hier vooral om empirische peilingen die met name ook de liturgie in haar brede ritueel-culturele context betreffen.
- (g) Aansluitend krijgt het domein van de zogenoemde nieuw opkomende rituelen (*emerging rituals*) nu ook aandacht.
- (h) Tot slot blijft van belang de al enige malen expliciet vermelde reflectie over profiel en statuut van het vak liturgiewetenschap, vooral qua methode en theologische profiel.

2.3. Liturgische bewegingen

Het onderzoekprogramma richt zich evenals het vorige op de complexe relatie tussen christelijke rituelen - die omdat het rituelen betreft, vaak ten onrechte

¹⁶ Zie bv. GRIMES: *Deeply into the bone*, en de Leuvense serie 'Levensrituelen': K. DOBBELAERE, L. LEIJSSSEN & M. CLOET (red.): *Het vormsel* (=KADOC-studies 12) (Leuven 1991); L. LEIJSSSEN, M. CLOET & K. DOBBELAERE (red.): *Geboorte en doopsel* (= KADOC-studies 20) (Leuven 1996); R. BURGGRAEVE, M. CLOET, K. DOBBELAERE & L. LEIJSSSEN (red.): *Het huwelijk* (= KADOC-studies 24) (Leuven 2000).

¹⁷ Vgl. N. SCHUMAN & H. SIEMERINK (red.): *Voorganger in de liturgie* (= Praktische theologie 26, 2) (Zwolle 1999).

¹⁸ Een overzicht biedt POST: De synthese in de liturgiewetenschap.

worden beschouwd als onveranderlijk en tijdloos - en veranderingen op religieus, cultureel en maatschappelijk gebied. Om die relatie te kunnen verhelderen zal onderzoek moeten worden verricht naar de betekenis en de functie van religieuze rituelen. Daarnaast gaat de aandacht uit naar de ontstaansgeschiedenis van de christelijke rituelen en de transformaties die deze hebben ondergaan en naar de veranderingen waaraan zij in de actuele situatie onderhevig zijn ten gevolge van diepingrijpende maatschappelijke en culturele verschuivingen. Om een goed beeld te krijgen van deze bewegingen en veranderingen zal ook aandacht besteed worden aan de spanning die zowel in het heden als in het verleden bestaat/heeft bestaan tussen enerzijds de voorgeschreven rituelen en anderzijds de receptie, beleving en toe-eigening daarvan door de verschillende categorieën van gelovigen.

De algemene noemer van liturgische bewegingen kent aldus op zijn minst drie dimensies. Er is het perspectief van 'liturgie in verandering', van liturgie in het dynamische perspectief van cultus en cultuur. Er is de dimensie van de liturgische inculturatie die de studie van die verandering en dynamiek in een bepaald perspectief plaatst en aldus refereert naar een voortdurende 'Liturgische Beweging' en het voortdurende perspectief van de *liturgia condenda*. En er is de dimensie van ontwikkeling en beweging op het gebied van de vakbeoefening. Ontwikkeling en beweging in ritueel en liturgie is weer onlosmakelijk verbonden met ontwikkeling in de liturgiewetenschap.

2.4. Personen en patronen

De algemene noemer van liturgische bewegingen wordt vervolgens in dit programma gethematiseerd via 'Personen en patronen'. Hiermee wordt allereerst een accentverschuiving aangegeven. Lag in het vorige programma het accent op structuur en patroon via het thema van de feestcultuur, nu wordt ingezet op de personale dimensie van ritueel en liturgie. Dit accent wordt evenwel niet geplaatst in een concurrerend verband van de dichotomie van structuur/patroon en subject/actor (zie § 2.2.a.). Daarom wordt er consequent gesproken van persoon én patroon. Het betreft een accent dat wordt gelegd. Via de insteek op persoon en personale categorieën als individu, levensloop, gevoel en emotie, devotie, heilige, artiest, ritueel expert en dergelijke worden contextualiteit, structuren niet uitgesloten of ondergewaardeerd maar juist in het onderzoek geïntegreerd.

Dankzij dit accent op persoon en patroon doet zich de gelegenheid voor een centrale thematiek van liturgie en liturgiestudie nader te doordenken in de actueel-moderne context waarbinnen meer en meer het besef groeit dat dragende ritueel-liturgische concepten als individu en gemeenschap, en, in nauwe samenhang daarmee, actieve deelname, om nieuwe doordenkingen vragen. De opmerkelijke actualiteit van zogenoemd devotioneel ritueel kan hier een weg

zijn¹⁹, maar ook kan worden gedacht aan bloeiende ritën in de marge van de kerngemeente of aan de nieuwe media. Aldus komt het zogenoemde individualisme dat voor de (post)moderne situatie wel als kenmerkend wordt beschouwd aan de orde; door sommigen wordt dit individualisme opnieuw doordacht; welke gevolgen heeft dit voor de liturgie?

Met dit 'persoon en patroon accent' wordt onmiskenbaar aangesloten bij een brede tendentie in maatschappij en wetenschap. Het betreft hier, zoals Lukken in zijn laatste boek *Rituelen in overvloed*, treffend laat zien, een breed en actueel proces.²⁰ Het spanningsveld tussen subject en structuur is voortdurend aan de orde: in de politiek, de ethiek, de literatuur, de religie, pers en moderne media. Als specifieke karakteristieken en probleemvelden van het ritueel in onze hedendaagse cultuur noemt Lukken achtereenvolgens vier terreinen die alle de inzet en het thema van het nieuwe onderzoeksprogramma raken:

- de dynamiek van het nieuwe, het feit dat het ritueel in voortdurende verandering is;
- het ritueel als experiment en de doorbreking van de exclusiviteit van het begrip collectief ritueel;
- de eigen rol van de deskundigen, de rituele experts;
- de rol van de media.

Via het belangrijke deelterrein van devotioneel ritueel is er tot slot via de themabenoeming 'Personen en patronen' ook de verwijzing naar (schuts)patronen.

Uitwerking en indeling

De thematisering van 'Personen en patronen' is in het programma verder uitgewerkt in (sub)rubrieken, waardoor het mogelijk is de diverse projecten een plaats te geven en in onderlinge samenhang te brengen. Met behulp van een reeks van trefwoorden ontstaat de volgende indeling:

A. Heilig spel: studie van spel en spelers

Trefwoorden: Liturgie in beweging; sacraliteitstendenties; ritualiteit en identiteit van liturgie(studie); profiel/statuut der (Nederlandse) liturgiewetenschap; liturgiewetenschap als een systematische, integrale, multidisciplinaire theologische subdiscipline; op zoek naar identiteit van christelijke ritualiteit en sacramentaliteit; bijeengehouden antropologie en theologie van de liturgie.

Onderverdeling:

A1: Profiel/statuut discipline

¹⁹ Vgl. P. MALLOY: The re-emergence of popular religion among non-Hispanic American Catholics, in *Worship* 72 (1998) 2-15.

²⁰ LUKKEN: *Rituelen in overvloed*.

A2: Gericht op personen, liturgisten, in verleden en heden (vgl. G. v.d. Leeuw, Procter-Smith, Mönnich)

A3: Liturgie in beweging, sacraliteitentendies in verleden en heden, inclusief de liturgiewetenschappelijke synthese

B. Heiligen: cultus en devotie

Trefwoorden: heiligen(cultus) in verleden en heden; moderne devoties; devoties; devotionalisering; heiligenkalender; naam, naamgeving; 'patronen'.

C. Voorgangers, rituele experts

Trefwoorden: ritueel expert; rol en rite; ambt; ritueel leiderschap; ambten en diensten; man en vrouw; TV-liturgie; liturgische kwaliteiten en competenties; de *ars celebrandi*; liturgische vorming; cantor in de liturgie.

D. Kunstenaars en liturgie

Trefwoorden: kunst van het vieren; liturgie en *artes*; esthetische dimensie van liturgie; kunstenaars; architecten; musici; beeldend kunstenaars; dichters en schrijvers.

NB: er is een duidelijke lijn naar C via de *ars celebrandi* en naar E via esthetische beleving.

E. Ritualiteit en persoonlijk leven

Trefwoorden: persoon en ritueel; ritueel en individu; therapie en ritueel; liturgische functionaliteit en gratuïteit; liturgische ervaring/beleving; rituelen in individuele impact; beleving; liturgie tussen benoeming en toe-eigening; 'emerging rituals'; AIDS-riten; riten en rampen; assen persoonlijk leven: rite de passage, levensas, levensriten, geboorte/doop, huwelijk, begrafenis, verzoening, schuld; ritueel/liturgie en persoonlijke godsbeelden; ritueelliturgische fascinaties; persoonlijke ervaring; emotie, pathologie van de liturgie; liturgie in 'Erlebnis- und Unterhaltungsgesellschaft'; experimenten medicalisering van de liturgie.

Uit dit hier schematisch aangereikte programma-overzicht komen nu direct een vijftal clusters naar voren:

- statuut en profiel (Nederlandse) liturgiewetenschap;
- devotionele ritueel-liturgische repertoires (m.n. daarbinnen heiligencultus);
- actuele peilingen naar liturgie en *rites de passage*;
- het algemene domein van liturgie en *artes*;
- vragen naar *ars celebrandi*, competente voorgangers en (voortgezette) liturgische vorming.

3. Deelnemende projecten²¹

A. Heilig spel: studie van spel en spelers

Liturgie in beweging: patronen en personen: sacraliteitstendenties, ritualiteit en identiteit liturgie en studie ervan

A1: algemeen over sacraliteitstendenties, ritualiteit en liturgie, profiel/statuut discipline

1. Prof.dr. M. Barnard; Evangelisch-Luthers seminarium, UU.

Het statuut van de (protestantse) liturgiek in oecumenisch perspectief.

De protestantse liturgiewetenschap hield zich in ons land nog nauwelijks bezig met een reflectie op de vakbeoefening. Dit project stelt zich ten doel te komen tot een statuut van het vak, waarin behalve methodologische en methodische reflecties ook een plaatsbepaling van het vak binnen de theologische en geesteswetenschappelijke encyclopedie is opgenomen. Het genoemde statuut wordt nadrukkelijk ontwikkeld in oecumenisch perspectief, en in de lijn van de vakbeoefening zoals die zich met name in ons land heeft ontwikkeld.

2. Dr. B. Groen; Instituut voor Oosters Christendom, KUN.

De verhouding tussen liturgische theologie en antropologie.

Het doel is om te onderzoeken hoe liturgische theologie en antropologie zich binnen de liturgiewetenschap tot elkaar verhouden. Enerzijds neemt men namelijk in liturgiewetenschappelijke kringen, zoals bijvoorbeeld in Nederland, een grote belangstelling voor de *anthropologische Wende* en de *ritual studies* waar. Anderzijds schenken liturgisten als A. Schmemmann en R. Meßner binnen het spectrum van wetenschappen die zich met de liturgie bezighouden het primaat aan de liturgische theologie.

3. Prof.dr. G. Lukken; LI TFT/KUB (emeritus).

Liturgiewetenschap en liturgische praktijk in het licht van de nieuwe ontwikkelingen binnen de Franse semiotiek.

In de Franse semiotiek doen zich de laatste jaren belangrijke ontwikkelingen voor. De aandacht verschuift van de *semiosis* als een voltooid gegeven naar een *semiosis in actu*. Daardoor komt het in de *semiosis* geïmpliceerde subject sterk in het vizier. En daarmee verbonden gaat de aandacht uit naar de tensieve en emotionele dimensies van discoursen, zowel tekstuele als niet-tekstuele. Men

²¹ De opgave van projecten per (sub)rubriek is alfabetisch geordend; van elk project worden achtereenvolgens gegeven: uitvoerder, titel en een korte karakteristiek; voor meer gegevens zie de uitgebreide programmatekst (zie onze n. 1); voor de afkortingen zie de lijst aan het einde van deze bijdrage. In tegenstelling tot de presentatie van het eerste programma in dit Jaarboek is omwille van transparantie nu afgezien van annotaties bij de diverse projecten en worden ook diverse allianties en samenwerkingslijnen weggelaten.

streeft ernaar de semiotische metataal zo aan te vullen en te verfijnen dat deze dimensies van het discours op meer dan louter intuïtieve wijze (zoals in de wetenschap tot nu toe doorgaans het geval was) geanalyseerd en beschreven kunnen worden. Daarbij komt dat deze ‘tensieve semiotiek’ afziet van grote universele constructies en zich steeds meer rekenschap geeft van de culturele variëteit van de discoursen. Deze ‘tensieve semiotiek’ leidt ook tot het inzicht dat de *semiosis* sterk wordt bepaald door de menselijke lichamelijke en zintuiglijkheid. En recent komt daarbij een bijzondere belangstelling op voor de cognitieve wetenschappen en daarbinnen de richting van het connexionisme dat geïnspireerd wordt door het neurobiologisch onderzoek. Men vraagt zich af hoe deze neurobiologische basis functioneert in de menselijke betekenisgeving. Het lijkt van belang deze ontwikkelingen in de liturgiewetenschap te integreren. Kunnen zij nieuw zicht geven op de eigenheid van het ritueel en de relatie tussen antropologie en theologie van de liturgie en kunnen zij een bijdrage leveren aan de concrete analyse van rituelen en de authentieke voltrekking ervan? In dit project gaat de aandacht uit naar theoretische verhelderingen met betrekking tot de liturgiewetenschap, maar evenzeer naar het ‘openen’ van de complexe betekenis van concrete rituelen en naar de vragen rond de rituele competentie van degenen die in het ritueel betrokken zijn; en dit alles kritisch-normatief: gericht op de steeds weer te voltrekken liturgie en op de *liturgia condenda*.

NB: project raakt ook: C, E en deels D.

4. Prof.dr. P. Post; LI TFT/KUB.

Statuut en identiteit van de liturgiewetenschap.

Als een langlopend aandachtsgebied beoogt het project een nadere uitwerking van een modern statuut van liturgiewetenschap als een rituele én een theologische studie. Het project kent in samenhang een exploratief, historiografische component waarin met name actuele internationale discussies met betrekking tot statuut, profiel en identiteit van het vak wordt verkend, als een theoretisch-methodologische component waarin het liturgiewetenschappelijke onderzoeksdesign nader wordt uitgewerkt.

NB: Het betreft een deelproject van het omvattende project ‘Moderne devoties’, zie onder A3.

A2: gericht op liturgisten, verleden en heden

5. Dr K.-W. de Jong.

De bezinning op de liturgie van Gerardus van der Leeuw als sleutel tot het verstaan van diens ecclesiologie.

W. Hofstee’s biografie van G. van der Leeuw (*Goden en mensen. De godsdienstwetenschap van Gerardus van der Leeuw. 1890-1950*, Kampen 1997 [diss. FG RUG]) heeft, zoals de ondertitel aangeeft, een sterk godsdienstwetenschappelijk accent. Daardoor blijven andere interessesferen van deze voorman onderbelicht, zo ook de liturgie. Het onderzoeksproject beoogt nu in deze lacune te voorzien en

aan de hand van studie van literatuur en archiefmateriaal Van der Leeuw in zijn tijd te schetsen als theoloog en predikant, wiens visie op kerk, ambt en sacrament volledig en consequent geïntegreerd was in zijn omgang met de liturgie. Het onderzoek staat in het kader van een langer lopende studie naar de geschiedenis van de Liturgische Kring en haar leden. Over H.W. Creutzberg verscheen reeds een publicatie in *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 15 (1999).

6. Dr. D. Dijk; afd. Praktische Theologie, ThUGKK.

Persoon en werk van M. Procter-Smith.

In aansluiting op het dissertatie-onderzoek richt het project zich op de persoon en werk van de Amerikaanse liturgiste Marjorie Procter-Smith. Speciale aandacht zal uitgaan naar het specifieke probleemveld van liturgie en seksueel misbruik.

7. Uitvoerder nog onbekend; Evangelisch-Luthers Seminarium, UU.

C.W. Mönnich (1915-1994): Een artistiek luthers theoloog. Dimensies en perspectieven van een op de cultuur betrokken reformatische theologie.

In het werk van prof. Mönnich is grote en specifieke aandacht voor liturgie en de kunsten, meer in het algemeen voor de cultuur. Bovendien wordt Mönnichs stijl gekenmerkt door grote artistieke kwaliteit. Deze rode draad in Mönnichs werk is niet los te zien van zijn positie als luthers theoloog, die hij nadrukkelijk naar voren brengt in zijn publicaties. Onder meer zijn eigenzinnige aandacht voor de terreinen van eredienst en artistieke kwaliteit maken hem tot een interessante vertegenwoordiger van het na-oorlogse lutheranisme. Een studie naar zijn op de cultuur betrokken theologie en naar de artistieke kwaliteit van Mönnich, en een positiebepaling van Mönnich met betrekking tot deze aandachtsvelden heeft –bij de grote aandacht die deze terreinen momenteel krijgen in de kerk en theologiegrote actualiteitswaarde. Het onderzoek zal onwillekeurig een concentratiepunt hebben in de aandacht van Mönnich voor liturgie en kunsten als expressievormen van cultuur en geloof. Daarnaast draagt het onderzoek bij aan de beschrijving van de recente lutherse theologiegeschiedenis.

A3: Liturgie in beweging, sacraliteitstendenties verleden en heden, inclusief liturgiewetenschappelijke synthese

8. Drs. M. Geurtsen, KTU, proefschriftproject; promotor/begeleider: prof.dr. G. Rouwhorst.

De doorwerking van *Leviticus* 12 en 15 in het vroege christendom.

In het onderzoek wordt nagegaan hoe in zowel exegetische als in praktisch-liturgische bronnen omgegaan wordt met de levitische reinheidswetten, met name die die verbonden zijn seksualiteit en procreatie. Er blijken in de vroege kerk diverse opvattingen en daarmee verbonden uiteenlopende rituele praktijken te zijn geweest rond onreinheid. Hoe deze praktijken zich hebben ontwikkeld en welke mogelijke achtergronden deze ontwikkelingen hebben gestuurd,

is het onderwerp van deze studie. De betekenis van *gender* in de verschillende opvattingen is een van de centrale vragen.

9. Prof.dr. L. Leijssen; LI / FG KUL.

Religieuze ervaring, rituele handeling en symbolische taal.

In het kader van het nieuwe Leuvense onderzoeksprogramma 'Religious experience and 'interruption': critical investigation into the status of religious experience in contemporary fundamental theology – towards a reconceptualization of 'experience of God' as 'interruption' in view of constructing a contextual theological epistemology', wordt religieuze ervaring bestudeerd die wordt gegenereerd door rituele handelingen en symbolische taal.

10. Prof.dr. P. Post; LI TFT/KUB.

Moderne devoties: actuele, populaire ritueel-liturgische bewegingen.

Het project wil in algemene zin ontwikkelingen in het hedendaagse sacrale, rituele milieu aftasten met het oog op inculturatie van christelijke liturgische repertoires. De interferentie van cultus en cultuur vormt hierbij het voortdurende kader en perspectief. Voor het algemene profiel van dit project kan verwezen worden naar hetgeen over het Tilburgse profiel is gesteld in de bijlage boven sub 4b. Behalve op liturgische inculturatie, rituele personen (voorganger, ritueel-liturgisch experts, heiligen(devotie); zie onder (alsook al boven onder A1) per rubriek de deelprojecten) wordt ingezet op nieuwe doordenkingen van klassieke liturgische parameters als gemeenschap en actieve deelname.

Naast de insteek op exploratie van het sacrale, ritueel-liturgische milieu richt het project zich meer in het bijzonder op zogenoemd 'devotioneel ritueel'. Als kenmerkende punten daarvan, die m.n. het thema van 'personen en patronen' raken, kunnen worden genoemd:

- devotioneel ritueel kent een zekere mate van intensiteit en richt zich mede, en meer dan de liturgische hoofdstroom, op emotie en empathie;
- het wijst naar een bepaalde religieuze (grond-)houding;
- er is een persoonlijke, individuele, private dimensie in het spel; of anders gezegd: er is sprake van een bijzonder samenspel van privaat en publiek, van individueel en collectief vieren;
- bemiddelingen, vaak ook materiële, spelen er een belangrijke rol.

Het project kent een vijftal samenhangende deelprojecten. Thema's ervan zijn:

- (a) statuut en identiteit van de liturgiewetenschap (zie onder A1);
- (b) rituelen bij rampen (zie onder E);
- (c) de moderne heilige (zie onder B);
- (d) levensriten (zie onder E);
- (e) (speel)ruimte voor liturgie (zie onder C).

11. Drs. E. Rose; Faculteit Letteren UU, KTU; proefschriftproject; promotores/begeleiders: prof.dr. Orbàn, prof.dr. G. Rouwhorst.

Het *Missale Gothicum*.

Nieuwe editie van dit geschrift met vertaling, gevolgd door een Latijns-filologische en een liturgiehistorische studie.

12. Prof.dr. G. Rouwhorst; KTU.

Ontstaan en ontwikkeling van liturgische tradities in het vroege christendom.

Doel van dit project is de ontwikkeling te reconstrueren van de belangrijkste christelijke rituelen die in de eerste vier eeuwen van het christendom zijn ontstaan (initiatieriten, rituele maaltijden; lezing van de Schrift, feesten, verering van heiligen). Speciale aandacht zal daarbij worden besteed aan de vóór-christelijke, met name de joodse wortels van deze rituelen en aan de transformatie die pre-christelijke rituelen binnen de Vroege Kerk hebben ondergaan. Verder zal ook geprobeerd worden na te gaan op welke wijze de rituelen hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de identiteit van de diverse vroegchristelijke gemeenschappen. Het project beoogt bovendien een kritische evaluatie van het onderzoek dat in het verleden op dit terrein is verricht en dat veelal in hoge mate werd bepaald door theologische, kerkelijke en confessionele agenda's en in veel gevallen ook door een al dan niet uitgesproken vorm van anti-judaïsme. Uitgangspunt is verder dat het vroege christendom werd gekenmerkt door een grote veelvormigheid die zich ook op het punt van de liturgie manifesteerde. Verder zal de ontwikkeling van de vroegchristelijke liturgie worden vergeleken met die van de joodse eredienst in de twee à drie eeuwen die volgden op de verwoesting van de tempel. Daarbij zal gepoogd worden na te gaan in hoeverre er sprake is geweest van interactie tussen de rituele tradities van beide religies.

NB: Het project vertoont aanknopingspunten met A 2 – (kritisch-evaluatief) onderzoek naar de visies van liturgisten uit het verleden –, met B (vroegchristelijke heiligen en rolmodellen), met C (rol van voorgangers binnen vroegchristelijke gemeenschappen).

13. prof.dr. A. Scheer; KUN TF.

Kwaliteit van liturgische ritualiteit.

Het onderzoek beoogt inzicht in de indicatoren van kwaliteit van liturgische ritualiteit in een multiculturele context. De basis daarvoor wordt gelegd door empirisch onderzoek omtrent de plaats en functie van de liturgische praxis in religieuze instituties, en de invloed van secularisering en modernisering op deze praxis. Een bijzonder aandachtspunt daarbij is de liturgische interactie van de actores (voorgangers, afzonderlijke deelnemers en gemeenschap). De beoogde kwaliteitsindicatoren van de liturgische ritualiteit worden gegroepeerd naar: (a) structuurkenmerken van het ritueel en de procesgang daarbinnen; (b) het symbolisch en metaforisch karakter van rituelen; (c) de bijdrage van rituelen aan de morele en religieuze identiteitconstructie van actores; (d) de invloed van rituelen op de morele en religieuze communicatie. De vaststelling van indicatoren van de kwaliteit van liturgische ritualiteit geschiedt mede aan de hand van Chauvets analyse van liturgische sacramentaliteit, Searles analyses van taalhandelingen, en analyses uit de *ritual studies* van de antropologie. De vraagstelling

van de multiculturele aspecten van het onderzoek betreft: (a) de relatie van allochtone cultische ritualiteit tot de eigen cultuur; (b) de interactie van religieuze instituties wat hun cultische oriëntatie betreft; (c) de culturatie ten aanzien van liturgische rituelen.

Geplande (handboek)projecten:

14. Herziene editie van H. Wegmans liturgiehistorische synthese: *Riten en mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom* (Kampen 1991).

Projectgroep bestaande uit: Dr. L. van Tongeren, prof.dr. G. Rouwhorst en prof.dr. P. Post.

15. Supplement bij P. OSKAMP & N. SCHUMAN (eindred.): *De weg van de liturgie* (Zoetermeer 1998); Gepland voor najaar 2001 of voorjaar 2002.

Eindredactie: prof.dr. M. Barnard en prof.dr. N. Schuman.

16. In voorbereiding:

Handboek-project: 'Handboek vocale kerkmuziek'. De onderzoeksgroep zal binnenkort worden samengesteld; contact: Dr. J. Luth en dr. L. van Tongeren.

B. Heiligen: cultus en devotie

17. Dr. C. Caspers; LI TFT/KUB.

Het voortleven van Nederlandse vrouwelijke heiligen in cultus en cultuur.

Het betreft een project met de volgende deelprojecten:

- een *longue durée* studie van de vereringsaspecten van Lidwina van Schiedam (gest. 1433) in de periode van de 15e tot 21e eeuw. Het onderzoek richt zich op de veranderende representaties van Lidwina als 'Maagd van Schiedam' in de liturgie en gerelateerde devotionele rituelen in de Nederlanden en elders.

- een studie naar vereringsaspecten van Marie-Adolphine van Ossendrecht (martelares 1900 China). Speciale aandacht zal uitgaan naar haar zaligspreking in 1946 en heiligverklaring in 2000, en de culturele en cultuele gevolgen ervan (samen met Dr. P.J. Margry);

- enige studies naar de betekenis van heiligenfeesten voor de cultuurgeschiedenis;

- devoties en *devotionalia*: een contextgerichte en geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse materiële cultuur rond heiligenverering en bedevaarten (samen met Dr. P.J. Margry).

18. Prof.dr. J. Lamberts; LI / FG KUL.

Liturgisch jaar en volksdevoties.

Het project richt zich op het opsporen, verklaren en interpreteren van de wederzijdse beïnvloeding tussen de historische ontwikkelingen binnen het liturgisch jaar en de volksdevoties.

19. Dr P.J. Margry; MI / KNAW.

Moderne devoties: personen en patronen in Nederland en Italië. Comparatief-etnologische verkenningen naar sacraliteitstendensen rond de millenniumwisseling.

Het project tracht een aantal ontwikkelingen ten aanzien van de religieuze (volks)cultuur in internationaal perspectief rond het jaar 2000 bloot te leggen en te verklaren. Centraal staan daarbij de (constructie van) nieuwe devoties rond (wenende) madonna's in Italië en Nederland mede in relatie tot de cultus van Padre Pio. Naast deze lijn worden ook 'nieuwe' Nederlandse heiligen en 'onheiligen' betrokken die volgens bepaalde strategieën juist worden gepositioneerd in of worden onttrokken aan de openbaarheid. In het project worden tevens de effecten van het heilig jubeljaar 2000 met betrekking tot Nederland betrokken.

Deelprojecten zijn voorts:

- een studie naar vereringsaspecten van Marie-Adolphine van Ossendrecht (martelares 1900 China). Speciale aandacht zal uitgaan naar haar zaligspreking in 1946 en heiligverklaring in 2000, en de culturele en cultuele gevolgen ervan (samen met Dr. C. Caspers);
- devoties en *devotionalia*: een contextgerichte en geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse materiële cultuur rond heiligenverering en bedevaarten (samen met Dr. C. Caspers).

NB: Zie de projecten van Dr. C. Caspers. Kader wordt gevormd door Onderzoeks aandachtsgebied 'Religieuze cultuur', MI KNAW.

20. Prof.dr. P. Post; LI TFT/KUB.

Moderne devoties: op zoek naar de moderne heilige.

Het project gaat op zoek naar de moderne heilige, niet vanuit een inculturatieprogramma waarbij 'modern' staat voor een zoeken naar andere, nieuwe, herkenbare, voor de moderne tijd geloofwaardige en andersoortige heiligen, maar vanuit het perspectief van moderne sacraliteitstendenties. Het gaat om de zoektocht naar profielen van heiligheid die passen bij het moderne sacrale milieu.

Hiermee sluiten we qua benadering aan bij een analytisch gebruik van 'heilige' en 'heiligheid': het gaat om een open, niet primair aan kerkelijke strategieën voorbehouden benadering: een heilige is diegene die door een groep als zodanig wordt herkend, benoemd en gepropageerd. Rond de algemene notie van voorbeeldig of exemplarisch gedrag zijn er dus in samenhang steeds drie polen: de kenmerken, de benoeming en de toe-eigening.

De zoektocht naar de moderne heilige, en daarmee steeds verbonden de moderne devotie, voert langs een aantal halteplaatsen: van verkenning van voorhanden bronnenmateriaal en theoretische perspectieven tot exemplarische peiling, typering en vergelijking van aantal aan concrete figuren.

21. Dr. L. van Tongeren; LI TFT/KUB.

Vroegmiddeleeuwse heiligenkalenders en de Bijbel.

Door de bestudering van de heiligenkalenders in verschillende inheemse liturgische tradities zullen overeenkomsten, discrepanties en relaties in kaart worden gebracht, op grond waarvan vervolgens een vergelijking wordt gemaakt met de Romeins-Frankische heiligenkalender. Het onderzoek richt zich niet op de bestudering en de verklaring van het ontstaan van heiligenfeesten en de ontwikkeling van de heiligenkalender, maar op het gebruik van de Bijbel in de formulieren van de heiligenfeesten. Daarom zal de aandacht vooral uitgaan naar de *lectionaria*. Welk aspect van heiligheid of welk facet van de heilige wordt in de lezingen naar voren gebracht? Op deze wijze kan naar voren worden gebracht hoe zowel de 'bijbelse verbeelding' van heiligen als het gebruik van de Schrift in de verschillende tradities varieert. De vergelijking met de Romeins-Frankische *lectionaria* kan vervolgens inzichtelijk maken welke inheemse voorstellingen en benaderingswijzen in de westerse liturgie zijn gehandhaafd of eruit zijn verdwenen toen de inheemse tradities vanaf de 9^e eeuw werden geëlimineerd.

22. Prof.dr. A. Vernooij; LI TFT/KUB.

Het lied van de Aartsbroederschap der H. Familie Jezus-Maria-Jozef.

Van de vele Broederschappen die in de periode tussen 1850 en 1950 het 'kerkvolk' regelmatig in de kerk samenbrachten en aanzetten tot het doen van goede werken, is geen enkele zo succesvol geweest als die van de 'Familie'.

Een bijzonder kenmerk van deze Broederschap was het grote aantal eigen liederen die tijdens de bijeenkomsten werden gezongen. Het onderzoek richt zich allereerst op het in kaart brengen van het vele liedmateriaal en op de positie ervan ten opzichte van het algemene devotionele kerklied van zowel rooms-katholieke als protestantse huize. Vervolgens zal aan de hand van deze liederen gezocht worden naar de plaats van de Aartsbroederschap in de voortgang van de toenmalige zogenoemde Katholieke Herleving.

23. Onderzoeksprogramma naamkunde MI: dr D. Gerritzen: tendenties in persoonsnaamgeving; MI / KNAW.

De invloed van idolen op de naamgeving.

Hoewel slechts een klein deel van de ouders zich bij de naamkeuze laat inspireren door een idool, vormt deze inspiratiebron een fascinerend aspect van de naamgeving. Wat beweegt ouders hun kind te vernoemen naar een idool? Welke rol speelt het idool in het leven van de ouders? Ligt er een wens van gelijkenis tussen idool en kind in verscholen? Hoe vaak betreft het namen die men algemeen associeert met het idool? De antwoorden op deze vragen worden verkregen met behulp van een vragenlijst en interviews naar aanleiding van een oproep via de media.

Het project maakt deel uit van een breder opgezet onderzoek 'Achtergronden van moderne voornaamgeving'. Aan de hand van een uitgebreide vragenlijst, ingevuld door ca. 2000 ouders, wordt onderzoek gedaan naar onder meer de inspiratiebronnen en de esthetische normen bij de naamkeuze, het belang van

familierelaties voor de vernoemingstraditie en de invloed van allerlei persoonskenmerken (leeftijd, opleiding, religie, levensstijl e.d.) op de namenvoorkeur.

C. Voorgangers, rituele experts

24. Prof.dr. M. Barnard: Evangelisch-Luthers Seminarium UU.

Liturgie en ambt(en): Lutherse ecclesiologische perspectieven.

De lutherse kerk en theologie-beoefening werden in de tweede helft van de 20ste eeuw onder meer gekenmerkt door een opvallende aandacht voor de liturgie en de kunsten (P. Boendermaker, C.W. Mönnich, W. Mudde en J.P. Boendermaker; Dienstboeken 1955 en 1998). Het onderzoek naar dit aspect van het Nederlands lutheranisme moet nog geheel op gang komen, maar is in het kader van de integratie van de ELK in de Samen op Weg-kerken van groot belang. Op het moment worden nadere onderzoeksvragen en –opzet nader uitgewerkt.

NB: Dit project zal deel uitmaken van het onderzoeksprogramma van het Evangelisch-Luthers Seminarium: ‘Het theologisch profiel van het Nederlands Lutheranisme’.

25. Prof.dr. J. Lamberts; LI / FG KUL.

Liturgische vorming.

Bedoeling is zowel de lacunes als de mogelijkheden tot liturgische vorming van voorganger en gemeente te onderzoeken; concrete voorstellen worden uitgewerkt en theologisch onderbouwd voor een adequatere liturgische vorming binnen de theologische studies op het niveau van seminaries en de theologische faculteiten zowel als in diocesane projecten voor vorming van lekenvoorgangers uitgaande van de liturgie als belangrijke *locus theologicus*.

26. Dr G. Mattheeuws; LI / FG KUL; gepland postdoc-project; begeleiding: prof.dr. J. Lamberts.

Op zoek naar een eigentijdse *ars celebrandi* voor liturgische voorgangers. Een onderzoek naar de vereiste kwalificaties en competenties voor rituele experts binnen de hedendaagse West-Europese context.

Onze huidige samenleving is gekenmerkt door een zekere aversie tegenover alles wat te maken heeft met autoriteit en gezag. Dit heeft geleid tot wantrouwen ten overstaan van leiderschap en dit zowel op politiek, sociaal, economisch als religieus vlak. Pers en communicatiemediën hebben minstens bewerkstelligd dat gezag (al dan niet gekoppeld aan autoriteit) verdacht wordt gemaakt. Gewaardeerd leiderschap vraagt meer dan de functie als zodanig.

Het is evident dat in deze context ook het liturgisch leiderschap bevreemd wordt. Daar komt nog bij dat door de achteruitgang van het aantal roepingenerzijds en door de differentiatie in vormen van liturgisch voorgangerschap anderzijds, het klassieke model van de (priester)voorgangers een grondige crisis doormaakt. Bovendien recruterende kerken voor de voorgangersopleidingen (enkele uitzonderingen niet te na gesproken) niet langer meer uit de intellectuele

toplaag. De gevolgen op het vlak van de liturgische competentie zijn vaststelbaar. Amateurisme is vaak troef en dit precies in een tijd van groeiende professionalisering enerzijds en van fragmentarisatie op het niveau van de zinging anderzijds. De kritische toeschouwer (en/of gelovige) haakt dan ook in vele gevallen af: het spreekt niet meer aan.

Liturgisch voorgaan is per definitie steeds verbonden met een zekere *ars celebrandi*. In het project wordt nagegaan wat dit kan betekenen voor onze tijd. Numeriek waren nog nooit zoveel mensen effectief betrokken bij kerkopbouw als vandaag, wat niet wil zeggen dat dezelfde mensen zich herkennen in het liturgisch gebeuren dat nochtans het culminatiepunt van de betrokkenheid bij de kerk zou moeten zijn. Naar ons oordeel veronderstelt de groeiende differentiatie bij het actief betrokken kerkvolk een groeiende verscheidenheid van personen en eigenschappen bij de 'rituele experts'. Wat maakt iemand tot expert? Welke intellectuele en morele eigenschappen mag men vooronderstellen? Welke experts heeft men nodig? Welke kerkmodel heeft men voor ogen? Welke gemeente wordt voorondersteld voor welk type van expert? Kerkelijk management, zoals elk management, dient geëvalueerd en georiënteerd te worden vanuit genoemde vragen.

27. Prof.dr. P. Post & Dr. L. van Tongeren: LI TFT/KUB.

Kwaliteit(en) van liturgisch voorgangerschap: op zoek naar een model voor voortgezette liturgische vorming.

NB: Precieze opzet zal op basis van start van de cursus Voortgezette Liturgische Vorming begin 2001 nader worden gezien.

28. Prof.dr. S. Roll; Christ the King Seminary, East Aurora, New York USA.

Ritueel-liturgisch voorgaan van leken.

Een onderzoek over de huidige tendenties en theologische implicaties van het voorgaan van leken in zondagse vieringen en communiediensten, ook van de initiatieven van leken in het ontwerp en de uitvoering van creatief ritueel en meditatieve diensten, in het bijzonder bij de Feministisch Liturgische Beweging.

29. Prof.dr. A. Vernooij; LI TFT/KUB.

De cantor.

Terwijl veel actuele studies naar de cantor vooral praktisch gericht zijn, wil dit project zowel een meer historisch positionerend als een liturgisch-muzikaal accent leggen. De positie van de cantor in verleden en heden wordt onderzocht, terwijl aansluitend de functie gezien wordt vanuit inculturatief en antropologisch standpunt.

D. Kunstenaars en liturgie

30. Prof.dr. M. Barnard: Evangelisch-Luthers Seminarium UU.

Liturgie en cultuur.

In hoeverre correleren liturgische vormen met contemporaine artistieke en culturele vormen? Aansluiting wordt gezocht bij de theorie van Schleiermacher, die liturgie en kunst beide beschouwt als producten van kunstvaardigheid. Een theoretisch deel wordt gevolgd door een historische beschrijving van de verhouding tussen de kennende en organiserende functie in handelingen die in cultuur én religie een rol spelen (zien, horen, omgang met licht/vuur en met kleur). In een laatste fase zullen hedendaagse liturgieën op deze handelingen worden geanalyseerd en worden aanbevelingen gedaan waardoor liturgische vormen (beter) aansluiting vinden bij de cultuur.

31. Prof.dr. S. de Blaauw; NIRome / KUN (Kunstgeschiedenis: Van der Meer-leerstoel).

Italiaanse kerkarchitectuur: diachroon onderzoek naar liturgische dispositie en kerkelijke functie.

Er zijn voornamelijk twee opeenvolgende deelprojecten voorzien:

(a) Het altaar in Romeinse kerken van het vroege christendom tot de Renaissance.

(b) Als vervolgproject is een studie naar de vroegchristelijke basilieken in Italië gepland. Centraal zullen daarbij de tendensen in de waardering en hantering van vroegchristelijke monumenten met het oog op de continuïteit van hun kerkelijke functie staan. Het zwaartepunt zal voorerst liggen op de 'Hoge Middeleeuwen' (11^e – 13^e eeuw) en de Renaissance (ca. 1450-1550) als receptieperioden.

32. R. Bot, LI TFT/KUB; dissertatieproject; promotores/begeleiders prof.dr. G. Lukken en prof.dr. A. Vernooij.

De ontwikkeling van de rooms-katholieke kerkmuziek in Nederland onder invloed van de Liturgische Beweging.

Onderzoek naar de ontwikkeling en het liturgisch functioneren van de kerkmuziek tussen 1900 en 1984 in Nederland onder invloed van de idealen van de Liturgische Beweging vanuit het gezichtspunt van de officiële kerkelijke documenten en instanties en vanuit het gezichtspunt van de feitelijke praktijk.

33. Drs. M. Hoondert; LI TFT/KUB; promotieproject; begeleiders/ promotores: prof.dr. P. Post, prof.dr. A. Vernooij, prof. Dr. R. Nauta.

Gregoriaans om de parochie [werktitel]

Het project richt de aandacht op sporen van vitaliteit om de parochie[kern] heen. Het accent ligt met name op vitaliserende bewegingen die zich kenmerken door een muzikale dimensie. Het gregoriaans, dat zowel binnen als buiten de muren van het kerkgebouw klinkt, vormt daarbij een belangrijke casus. Via de muzikale dimensie kan het complexe samenspel van cultus/liturgie en cultuur worden bestudeerd. Centrale vraagstelling is dan: Op welke wijze dragen ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie bij aan de inculturatie van geloof en kerk?

34. Ir. S. de Jonge; promotieproject LI TFT/KUB en TUE (capaciteitsgroep Bouwkunde); begeleiders promotores: prof.dr. P. Post en prof.mag.arch.ing.dr.h.c. P. Schmid.

Het gebouw voor liturgie aan het begin van het derde millennium. De ontwikkeling van enkele beredeneerde duurzame ontwerp-varianten voor een gebouw voor liturgie met grensverleggende mogelijkheden voor vernieuwende liturgische inculcuratie.

Het project wil na een analyse van moderne ontwikkelingen zowel op het terrein van het samenspel van cultus en cultuur als in de architectonische/bouwkundige vormgeving komen tot een of meerdere prototypische (proef)ontwerpen voor een gebouw voor liturgie in Nederland aan het begin van het derde millennium. Het gaat hierbij om een modelontwerp van een of meerdere gebouwtypen met mogelijkheden voor grensverlegging en richtinggeving. Het project geeft vorm aan de noodzakelijke vernieuw(en)de inculcuratie van het liturgisch gebouw en sluit zowel aan bij de ontwikkelingen binnen liturgie en liturgiewetenschap als die binnen de architectonische/bouwtechnische vormgeving. Het betreft zeer nadrukkelijk een multidisciplinair project waarmee een tot in de jaren zestig met name ook in Brabant bestaande traditie van samenwerking tussen liturgisten en bouwkundigen/architecten weer wordt opgenomen.

35. Dr. J. Luth; IvLW / TF RUG.

De eschatologie van Bach.

Het onderzoek richt zich op de tekstgebonden composities van Bach: cantates, Passionen, oratoria en orgelwerken. Het gaat hier in de eerste plaats om de vraag welke betekenissen het begrip eschatologie kan hebben, toegespitst op 'dood' en 'eeuwigheid'. Met name de cantateteksten van Salomon Franck uit de Weimarer periode blijken voor dit onderzoek van belang te zijn.

In de tweede plaats wordt nagegaan of Bach in zijn composities gebruik maakt van muzikaal-rhetorische figuren die specifiek met de genoemde begrippen verbonden zijn.

36. Drs J. Kroesen; IvLW / TF RUG; proefschriftproject; begeleiding/ promotores: prof.dr. S. de Blaauw en dr R. Steensma.

Het Iberische altaarretabel.

Onderzoek met betrekking tot het Spaanse en Portugese altaarstuk in de late Middeleeuwen. Vanaf ca. 1350 ontstaat op het Iberisch Schiereiland een type altaarstukken dat op essentiële punten afwijkt van de algemene ontwikkelingslijn in Europa. Het project beoogt een typering van deze variant alsmede een contextuele verklaringsschets waarin naast kunsthistorische ook kerk- en liturgiehistorische aspecten aan bod komen.

NB: Het betreft hier een deelproject van Steensma & Kroesen: Het Middel-euws Dorpskerkinterieur; zie onder 39.

37. Prof.dr. P. Post; LI TFT/KUB.

Speelruimte voor liturgie.

Het project wil in een monografie een synthese bieden van eerder geformuleerde verkenningen van ruimte voor liturgie. In samenhang worden theorieën, tendenties en perspectieven in kerkarchitectuur geboden. Als belangrijk slotperspectief wordt nader ingegaan op de zogenoemde VINEX-kerk.

38. Dr. R. Steensma & drs. J. Kroesen; IvLW / TFRUG.

Het Middeleeuwse dorpskerkinterieur.

Het Instituut voor Liturgiewetenschap is in 1999 begonnen met een onderzoek naar de inrichting van de dorpskerken in West-Europa in de middeleeuwen. De centrale vraagstelling is: wat was het totaalbeeld van de inrichting van de middeleeuwse dorpskerk. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de plaats, vorm en decoratie van de verschillende onderdelen, zoals altaar, sacramentsnis, *sedilia*, koorafscheiding, oksaal, preekstoel en doopvont. Verder wordt aandacht geschonken aan de verschillen tussen diverse landen en landstrekken en de omgang in de landen van Reformatie met de katholieke kerkinrichting alsmede de veranderingen van de inrichting door de renaissance en de barok. Het onderzoek is gericht op de kerken van dorpsparochies en dus niet op kerken in steden of kloosters.

NB: Zie ook deelproject Kroesen onder 37.

39. Prof.dr. A. Vernooij; LI TFT/KUB.

In schoonheid biddende. Geschiedenis van het Nederlands Instituut voor Kerkmuziek.

De uitgebreide studie 'In schoonheid biddende' is gewijd aan de geschiedenis van de vakopleiding kerkmuziek die in 1925 aan de Utrechtse Plompetersgracht als RK Kerkmuziekschool 'St. Caecilia' is gestart en momenteel als interconfessioneel nederlands Instituut voor Kerkmuziek voortleeft in de Hogeschool der Kunsten Utrecht. Het 'Instituut' wordt eerst geplaatst in het internationale kader van de Liturgische Beweging en het caecilianisme. Daarna volgt zijn inkadering in de eigen Nederlandse Katholieke Herleving. Na het relaas van zijn veelbewogen bestaan, steeds in relatie met het kerkelijk leven in Nederland, wordt tenslotte aandacht besteed aan zijn uiteindelijk rendement.

E. Ritualiteit en persoonlijk leven

40. Dr. B. Groen; Instituut voor Oosters christendom, KUN.

De Grieks-orthodoxe rite van de ziekenzalving.

Een bewerking, actualisering en vertaling in het Engels van het proefschrift uit 1991: *Ter geneezing van ziel en lichaam. De viering van het oliesel in de Grieks-orthodoxe kerk.*

Het boek zal verschijnen in de serie *Eastern Christian Studies*, Peeters: Leuven.

41. Dr. A. de Keyzer, Titus Brandsma Instituut, KUN.

Mystagogische momenten binnen het ritueel van de eucharistie.

Het project onderzoekt een aantal momenten mystagogisch, dat wil zeggen: onder het oogpunt van de relatie tussen de voltrekking van het ritueel en de participant. Daarbij worden twee perspectieven ingenomen:

- de door het ritueel geïntendeerde relatie tussen de voltrekking ervan en de geïntendeerde participanten;
- de feitelijke relatie tussen de voltrekking van het ritueel en de feitelijke participanten.

Het eerste perspectief is tekstueel-hermeneutisch, het tweede is empirisch.

Het project steunt op het methodologisch onderzoek van de onderzoeksgroep mystagogie binnen het TBI. Het levert hieraan een bijdrage door de aard van de mystagogische relatie te verhelderen: is deze te bepalen als bewustwording, verheldering, betrokkenheid, motivatie, perspectief etc.?

42. Prof.dr. J. Lamberts; LI / FG KUL.

Actuele vragen rond de initiatiesacramenten.

Het project beoogt theologisch, liturgiewetenschappelijk en pastoraaltheologisch de actuele vragen rond de initiatiesacramenten op het spoor te komen en te duiden alsmede verantwoorde stellingnamen terzake te formuleren.

43. Prof.dr. L. Leijssen; LI / FG KUL.

Levensrituelen.

Dit project zet lopende peilingen naar sacramentologie langs twee sporen door:

- peiling naar huwelijksliturgie, o.a. via het symposiumproject huwelijksrituelen (zie onder);
- peiling naar rituelen rond het levenseinde, uitvaart en begrafenis/crematie; zie hiervoor m.n. het vierde deel in de KADOC-reeks 'levensrituelen'²² (gepland voor 2004).

44. Dr C. Menken-Bekius; Pastoraal-psychologie, TF UU.

Rituelen als zorgaanbod in het moderne algemene ziekenhuis.

De technische ontwikkelingen in de geneeskunde hebben in de laatste decenia van de 20ste eeuw geleid tot grote veranderingen in de wereld van het moderne algemene ziekenhuis. Deze algemene vertechnisering van de zorg kan geschetst worden met de woorden *evidence based medicine*, doelmatigheid, verkorting van de behandelduur, transmuralisering en verjuridisering. Deze ontwikkeling heeft voor de patiënt die medische zorg behoeft vele positieve kanten, maar de medaille heeft ook een keerzijde. Het moderne ziekenhuis heeft op veel mensen een vervreemdende en fragmenterende werking. De vraag waar, door wie en op welke wijze integrerende elementen in de zorg kunnen worden aangeboden dient zich dringend aan. Een mens is meer dan een verzameling

²² Vgl. onze noot 16.

lichamelijke en psychische functies die in geval van ziekte zo goed mogelijk behandeld moeten worden. De confrontatie met ziekte en dood kan veel emoties en existentiële (zingeving-)vragen oproepen. De behoefte om in deze situatie begeleiding te ontvangen bij de omgang met existentiële levensvragen, die vaak ook religieuze dimensie hebben, neemt toe. Dit is temeer het geval wanneer als gevolg van individualiseringsprocessen dragende sociale verbanden gefragmenteerd zijn geraakt en de mens meer dan ooit op zichzelf wordt teruggeworpen.

Het onderzoek is exploratief van karakter. Onderzocht zal worden op welke wijze het aanbieden van rituelen en rituele kaders door een Dienst Geestelijke Verzorging een optimaal onderdeel kan vormen van de totale gezondheidszorg in de context van een algemeen ziekenhuis. Het empirische deel van het onderzoek omvat participerende observatie op verschillende afdelingen, een vragenlijstonderzoek onder patienten en familieleden en een serie diepte-interviews met respondenten uit deze groep. Het betreft een vervolgstudie op het dissertatieonderzoek naar het gebruik van rituelen in het individuele pastoraat.

NB: Het onderzoek maakt deel uit van het programma 'Religie en Moderniteit' (Theologische Faculteit UU en KTU) dat gericht is op de exploratie en beoordeling van de verschijningsvormen van religie in de moderne samenleving.

45. Drs T. Michels; LI TFT/KUB. Promotieproject; begeleiders / promotores: prof.dr. P.G.J. Post; prof.dr. M.H.F. van Uden; dr. J.Z.Th. Pieper; het betreft een samenwerkingsproject met de Wetenschaps Winkel van de KUB. *Huwelijkssluitingen in beweging: een rituele studie naar de inculcatie van een overgangsritueel.*

De rituelen rond de huwelijkssluiting, alsmede de kijk op deze rituelen, zijn in beweging. Zo lijkt het kerkelijke ritueel op de achtergrond te raken, waar het burgerlijke ritueel aan belang wint. Daarnaast komen niet-kerkelijke maar evengoed religieuze rituelen op. Al met al verschilt het rituele kader nu belangrijk van dat waarvan tot voor één generatie terug uitgegaan mocht worden. Waarbij dan weer opvalt dat temidden van al deze dynamiek enkele rituele elementen ogenschijnlijk onaangedaan voortleven. In hoeverre illustreren of verlangen deze verschuivingen een antropologische en theologische heroriëntatie op de huwelijkssluiting?

Het project biedt een beschrijving en liturgiewetenschappelijke interpretatie van de recentste verschuivingen in de vorm, inhoud en beleving van burgerlijke, kerkelijke (RK) en niet-kerkelijk-religieuze huwelijkssluitingen in de regio Tilburg e.o. In laatste instantie wordt daarbij bezien hoe de in kaart gebrachte recente ontwikkelingen zich verhouden tot meer klassieke theologische posities.

46. Dr. P. Oskamp.
Liturgie in de bajes.

Kerkdiensten in penitentiaire inrichtingen onderscheiden zich van liturgie buiten de muren door de intensiteit waarmee ze worden beleefd. Het project

wil op het spoor komen wat hier in het spel is. Wat is het geheim van deze vieringen? Getracht wordt in beeld te brengen wat verwachtingen en belevingen van gedetineerden ten aanzien van vieringen zijn. Wat spreekt hen aan, wat nemen zij ervan mee?

Als methode van werken wordt voor kwalitatief empirisch onderzoek gekozen (observerende participatie, interviews, documentenanalyse).

47. Prof.dr. P. Post; LI TFT/KUB.

Levensriten.

Het betreft hier een deelproject van 10. Zie voorts het onder 56 te noemen symposiumproject.

48. Dr. L. van Tongeren; LI TFT/KUB.

De verbreding van het ritueel liturgisch aanbod en de personale dimensie ervan.

Sinds de vernieuwing van de liturgie is er tevens een verschuiving opgetreden van een uniform liturgisch aanbod naar een grotere rituele gevarieerdheid en verscheidenheid. Het enkelvoudig ritueel is pluriform geworden. Verschillende factoren hebben hierbij een rol gespeeld, zoals de actieve deelname en een grotere betrokkenheid, de herontdekking van de gemeente als subject van de liturgie, en een grotere variëteit aan bedienaren met verschillende competenties (priester, diaken, pastoraal werk/ster, (toegeruste) vrijwilliger). Bovendien heeft ook de toenemende individualisering er toe bijgedragen dat de uniformiteit en objectiviteit van de officiële en voorgeschreven liturgische rituelen steeds meer plaats maken voor vieringen die de persoonlijke ervaring van het individu tot uitdrukking brengen en bevestigen. Deze verschuiving in de ritualisering betreft vooral die vieringen op de levensas die nauw verbonden zijn met het alledaagse en het maatschappelijk leven, zoals geboorte (doop of initiatie), maaltijd (eucharistie, communievieringen), relaties of levensverbintenissen (huwelijk) en levenseinde (ziekenzalving en uitvaart). In dit onderzoek ligt het accent op de viering van de eerste communie, op woord- en communievieringen en op rituelen rond het levenseinde. Op grond van een nauwkeurige bestudering en analyse van deze vieringen wordt beschreven welke geloofsinhoud in deze vieringen wordt geritualiseerd. Dit kan een bijdrage leveren aan een nadere bepaling van de (christelijke) identiteit van deze rituelen. Vervolgens zal op grond van de analyses worden verkend wat de gevolgen van de gesignaleerde verschuivingen in de ritualisering zijn voor de theologie (van de liturgie) en voor de sacramententheologie.

49. Drs. Drs. Th. Quartier; TF KUN; promotieproject; begeleiders: prof.dr. A. Scheer; prof.dr. J.A. van der Ven, dr. J. Schilderman.

De religieuze werking van uitvaartrituelen in empirisch-liturgisch perspectief.

Binnen dit onderzoek gaat het erom de religieuze werking van katholieke uitvaartritriten op deelnemers aan de rite middels een empirisch-theologische methodologie te onderzoeken. Doel van het project is het daarbij verschillende soorten van een katholieke uitvaartrite te onderscheiden en de werking van

deze soorten riten op verschillende categorieën van personen binnen de deelnemers aan de rite empirisch in kaart te brengen. Een belangrijk uitgangspunt is daarbij de inbreng van de *ritual studies*, met name de concepten 'liminaliteit' en *communitas* die op V. Turner teruggaan. Daarnaast spelen de tijdsdimensie in het ritueel, en de theologische vraagstukken van persoonlijke eschatologie en theodicee een rol. Al dit is mede bepalend voor het onderzoek naar de werking van de riten. Er wordt voor een kwantitatieve methode gekozen.

50. Prof.dr. S. Roll; Christ the King Seminary; East Aurora, New York.
Verzoening.

Biecht/verzoening begon al dertig jaar geleden nieuwe vormen te krijgen, niet alleen binnen maar ook buiten de kerk. Dit project richt zich op een toepassing van de verschuiving in wat verzoening betekent, en de nieuwe rituele vormen die ze krijgt, bijv. in twaalf-stappen-programma's, spirituele bewegingen e.d.

51. Prof.dr. N. Schuman; TF VU.
De liturgische receptie van de psalmen.

Het onderzoek ligt op het grensvlak van *biblica* en *liturgica*. Het sluit aan bij de huidige poging tot verheldering van de (geschiedenis) van de redactie van psalmgroepen en heel het psalter zelf (o.a. Hossfeldt/Zenger, Lohfink, Miljard, McCann e.a.). Mogelijk zijn er aanknopingspunten voor enig zicht op 'messianisering' van het psalter in de periode vóór Christus. In aansluiting daarbij moet het onderzoek zijn spits krijgen in aspecten van de 'christologisering' van de psalmen als een fragment van de liturgische receptiegeschiedenis van de psalmen (o.a. Daniélou, Fischer, Mortari, Salmon), aangevuld met 'poëtische' receptiegeschiedenis ervan.

Verzoren is een kleine monografie over Psalm 23, als vingeroefening in 2001, en een ruimer opgezette monografie vóór 2005.

52. Dr W.M. Speelman: post doc-project; 0.75 fte; LI TFT/KUB.

Liturgie en media. Over de identiteit van de Rooms-katholieke liturgie in de media.

Uitgaande van het nieuwe paradigma van de gemediatiseerde cultuur, van de liturgievernieuwing en van de recente ontwikkelingen in de media wordt de vraag gesteld welke connecties er bestaan tussen de liturgie en de media, en tot welke veranderingen deze connecties leiden in de liturgie en in de media.

NB: Samenwerkingsproject van de bisschoppelijke commissie voor liturgie, liturgische muziek en kerkelijke kunst (BC-LMK), het Omroeppastoraat en het Liturgisch Instituut.

53. Drs. C. Wepener; Univ. van Stellenbosch SA; deeltijd proefschriftproject: begeleiders/promotores: prof.dr. H. Adonis / prof.dr. P. Post.

Liturgie and reconciliation: the inculturation of rituals of reconciliation in South Africa.

There is a need for a new faith-ethic concerning guilt, peace and reconciliation in the current violent South African context. Thus: which rituals (or liturgical guidelines), can be inculturated in South Africa, to help with the formation of a new faith-ethic concerning guilt, peace and reconciliation?

On the basis of the interference of different sources, the historical source will be opened in the first phase of the project (history of rituals of reconciliation in South Africa). Thereafter the South Africa multicultural context, rituals as such, as well as a case study using participatory observation, will all be opened as sources. In the following phases the material will be selected, analyzed and confronted.

NB: betreft samenwerkingsproject Univ. Stellenbosch en LI TFT/KUB.

54. Project 'Rituelen na rampen'; LI TFT/KUB i.s.m. KNAW; prof.dr. P. Post (projectleider), dr. A. Nugteren, dr. H. Zondag; begeleiders: prof.dr. R. Kleber en prof.dr. M. van Uden.

Rituelen na rampen: kwaliteiten van een ritueel repertoire.

Het project wil als een eenjarige projectstudie een eerste terreinverkenning uitvoeren van rituele repertoires na rampen. Het project beschouwt het ritueel symboolhandelen bij rampen onder de perspectieven van *coping*, rituele interferentie, en rituele inculturatie. In algemene zin kan men zeggen dat het project zich richt op functies en kwaliteiten van ritualiteit bij rampen. In het onderzoek wordt er van uitgegaan dat ritualiteit een belangrijke rol kan spelen bij (1) (effectieve) *coping* met betrekking tot de ramp als crisis, (2) dat er sprake is van samengesteld ritueel repertoire, en (3) dat het een ritueel betreft waarmee gezocht wordt naar relevante connecties tussen cultus en cultuur.

In het project staan de exploratie, inventarisatie, beschrijving, typologie en een eerste analyse en evaluatie centraal. Het project mondt uit in een onderzoeksverslag waarin naast een behandeling van de drie centrale concepten (ramp, ritueel, *coping*) enkele casusbeschrijvingen en behandeling van enkele centrale thema's (vgl. het fenomeen stille tocht, de interculturele dimensie) een plaats krijgen.

55. Symposiumproject: symposium: Soesterberg mei 2001; publicaties 2002.

Levensrituelen en sacramentaliteit: tussen continuïteit en discontinuïteit: een Interdisciplinair symposium in het kader van het samenwerkingsverband NOSTER-K.U.Leuven, i.s.m. Liturgische instituten van Tilburg en Leuven.

In een postmodern genoemde situatie blijken gangbare denk- en handelings-schema's bevraagd te worden. Dat geldt met name ook voor de sacramentologie en liturgiewetenschap. Culturele, sociale, psychologische en wijsgerige antropologieën leverden daar denk- en verklaringsschema's die een stevige grond voorzagen om de betekenis van de christelijke sacramenten en sacramentalieën te verhelderen. Ze konden beschreven worden in antropologische categorieën als levensrituelen, werden – vaak in contrast met cognitief-rationele denkpatronen – begrepen vanuit de dynamiek van symbolen, of geduid als

sterk verankerde en beleefde metaforen die de symbolische orde openen en gaande houden. Praktijk en reflectie zijn hierbij hand in hand gegaan. Lapidair uitgedrukt startte de theologie in de antropologie. Precies in het wezen en (samen-)leven van mens en maatschappij werd de theologische betekenisverlening verankerd. Zo welde bijvoorbeeld christelijke sacramentaliteit op uit menselijke ritualiteit. Steeds vaker duiken er nu reflectiepatronen op die elk consensusdenken onder kritiek stellen, en vanuit een argwaan tegen totaliserende denkkaders aandacht vragen voor de grenzen, particulariteit en contingentie van elke betekenisverlening. Op maatschappelijk vlak vindt dergelijke reflectie haar pendant in processen van detraditionalisering, individualisering en pluralisering die tot op het niveau van het gewone dagelijkse leven zijn doorgedrongen, en waarvan men zich in toenemende mate rekenschap geeft. Het raakvlak tussen menselijk leven en christelijke betekenisverlening wordt smaller. Steeds minder mensen hebben een boodschap aan het christelijke verhaal. Anderen beschouwen het eerder als een soort wijsheidsleer waarvan de krachtlijnen eventueel ook buiten het christelijke verhaal om verkregen kunnen worden. De consensus lijkt verdwenen; de levensbeschouwelijke situatie is er één van veelheid geworden. Dit heeft verregaande gevolgen voor de theologiebeoefening zoals deze zich modern als denken vanuit de continuïteit en consensus geprofileerd heeft. Getuigt deze immers niet van een onvermogen met de eigen particulariteit om te gaan? Of is het eerder andersom: verliest de correlatie precies deze particulariteit uit het oog, omdat de presumptie van consensus haar methode bepaalt? Gaat het enkel om een – te verhelpen – ‘correlatie-zwakte’? Of kunnen enkel denkpatronen die eerder vanuit het verschil of de discontinuïteit vertrekken hieraan verhelpen. Sommigen beweren in dit verband dat de dialoog met de actuele context precies daartoe uitnodigt.

De pastorale situatie, meer bijzonder het overleven van de levensrituelen, biedt op dit vlak een interessante casus. Enerzijds delen deze rituelen in de detraditionalisering en daalt over het geheel van de bevolking de participatie eraan. Anderzijds blijven merkwaardig veel mensen, die niet actief kerkbetrokken zijn of bewust werk maken van hun geloof, aan deze rituelen deelnemen. Onderzoek toont aan dat de motivering hiertoe velerlei is, en slechts in mindere mate expliciet in termen van het christelijke verhaal geduid. Hoe dienen theologen deze realiteit in hun reflectie te betrekken? Hoe kan de theologie hierbij aansluiting vinden en aan het christelijke geloof een actuele vormgeving passen? Wat kan in deze situatie het aloude adagium *‘lex orandi lex credendi’* betekenen? Getuigt deze evolutie van een verbrede religiositeit die de nieuwe locus is voor de theologie? Of eerder van een verder schrijdende secularisatie waarbij het christelijke verhaal enkel nog narratieve verdubbeling is? Welke analyse past hier? Welke reflexief kader vermag hier inzicht te bieden? En welke lessen kunnen hier getrokken worden voor de fundamentele theologie, de sacramentologie, de praktische theologie en de liturgiewetenschap?

In een meerdaags internationaal symposium worden deze vragen aan de orde gesteld. Opzet:

- (a) een *status quaestionis* voor Vlaanderen en Nederland (o.m. relatie sacramenten/religieuze volkscultuur, relatie ritualiteit/religiositeit, pastorale positiebepaling);
 (b) peilingen via casussen;
 (c) theologische evaluatie en synthese.

Na en vanuit het symposium zullen diverse publicaties (internationaal en nationaal) worden voorbereid.

Summary

In 1995 the interuniversity Liturgical Institute (Tilburg) initiated and started a national research program in liturgical studies, which ended in the year 2000. The second, and new national research program for the period 2001-2005 continues the earlier program in its perspective on 'liturgical movements' in past and present. It has, however, a different theme: 'Persons and patterns'.

This article presents the new program, which is intended as a platform for research in progress and planned projects in the broad field of liturgical studies in the Dutch (Flemish) language cultural area. First the 'place' of the program is determined by sketching the framework of the Liturgical Institute and the position of Dutch liturgical studies. Subsequently the program is described by discussing several elements of 'liturgical movements' and the theme 'persons and patterns'. The third, and final part lists and describes the participating projects.

Prof. dr. P.G.J. Post is hoogleraar liturgie en sacramententheologie aan de Theologische Faculteit Tilburg (TFT) en wetenschappelijk directeur van het aan die faculteit gevestigde Liturgisch Instituut. Correspondentie-adres: TFT, Postbus 9130, 5000 HC Tilburg.

Afkortingen

BC-LMK	Bisschoppelijke Commissie voor Liturgie, liturgische Muziek en kerkelijke Kunst
FG	Faculteit der Godgeleerdheid
IvLW	Instituut voor Liturgiewetenschap, FG RUG
KADOC	Katholiek Documentatie Centrum, Leuven
KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (Amsterdam)
KUB	Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg
KUL	Katholieke Universiteit Leuven
KUN	Katholieke Universiteit Nijmegen
LI	Liturgisch Instituut, Leuven
LI	(Interuniversitair) Liturgisch Instituut (gevestigd aan de TFT)
MI	Meertens Instituut, KNAW
NIRome	Nederlands (interuniversitair) Instituut te Rome
NOSTER	Nederlandse Onderzoekschool voor Theologie en Religiewetenschap
NSGV	Nederlandse Sint-Gregoriusvereniging, Utrecht

RUG	Rijksuniversiteit Groningen
TBI	Titus Brandsma Instituut, KUN
TF	Theologische Faculteit
TFT	Theologische Faculteit Tilburg
ThUGKK	Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland, Kampen
TUE	Technische Universiteit Eindhoven
VLV	Voortgezette Liturgische Vorming
VU	Vrije Universiteit, Amsterdam
WeWi	Wetenschapswinkel
UU	Universiteit van Utrecht